

Особливості розробки процедурного плану для аналізу дискурсу мусульман в українській пресі

Ольга Дзюба, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

У статті обґрунтований процедурний план дослідження дискурсу мусульман в українських медіа. Проаналізований зв'язок дослідницьких питань із дизайном процедурного плану дискурсаналітичного дослідження медіа на прикладі англomовних та португаломовних досліджень дискурсу мусульман. Виділено три типи досліджень дискурсу мусульман в пресі: аналіз висвітлення окремої події, пов'язаної з мусульманами; аналіз атрибутивних слів для знаку «мусульмани»; аналіз висвітлення в медіа окремих тем, пов'язаних з мусульманами.

Детально розглянуті дослідницькі питання деяких із проведених досліджень дискурсу мусульман в пресі, їхні методологічні особливості та використані інструменти аналізу.

Авторка статті підкреслює різноманітність існуючих дискурсаналітичних інструментів та можливість їхнього поєднання за умови врахування методологічних розбіжностей в дискурс-аналізі.

Згідно з трьома основними питаннями, відповідь на які впливає на дизайн дискурс-аналітичного дослідження, розроблений процедурний план дослідження, що є емпіричною частиною дисертаційної роботи авторки. Розглянуто основні підходи дискурс-аналізу, охарактеризована послідовність дій для конструювання репрезентативного масиву текстів медіа, обрані основні інструменти аналізу. Репрезентативність масиву текстів розглядається як здатність масиву репрезентувати різні дискурси, наявні в українських медіа, згідно різних соціальних умов виробництва текстів. Продемонстрована можливість поєднання кількісного та якісного етапів дискурсаналітичного дослідження. Окремої уваги заслуговує запропонований авторкою синтез інструментів Н. Феркло, Е. Лакло та Ш. Муфф і Е. Орланді.

Ключові слова: українські медіа, інструменти дискурс-аналізу, медіаподія, атрибутивні слова, знак «мусульманин», дослідницьке питання, ланцюг еквівалентності

Features of the development of a research plan for Muslims discourse analysis of the Ukrainian press

Olha Dziuba, V. N. Karazin Kharkiv National University

The article deals with the problems in project design process of the Muslims discourse study in Ukrainian media. The Muslims discourse is an important research object for sociology due to its significance in shaping the social interaction conditions, in particular attitudes towards of non-Orthodox persons.

Through the analysis of an English and Portuguese publications about Muslim discourse studies it was grounded the correlation between the research questions and the project design issues in discourse analysis. The author highlights three types of Muslims discourse studies in the press: analysis of coverage of a separate event related to Muslims; analysis of the attributive words with the word 'Muslim'; analysis of media coverage of selected topics related to Muslims. The research questions of some of the Muslim discourse studies, their methodological features and the analytical tools are examined in more detail.

The author emphasizes the diversity of the existing analytical tools of discourse study and the possibility of their combination, provided that the methodological differences of each of the approaches are taken into account.

The articles presents the research plan according to the three main issues that influence the design of a discourse study. This research is developed within the framework of the author's dissertation empirical part. The purpose is to describe the Muslims discourses in the Ukrainian press, their way of functioning and to evaluate the discursive conditions for the inclusiveness of Ukrainian society for Muslims. The main approaches of discourse analysis is a Critical Discourse Analysis by N. Fairclough. The corpus of texts is represented by the Muslims related articles of eight Ukrainian journals in the period of 2010–2018. The representativeness of the corpus is considered as the ability of the corpus to represent the various discourses that exist in the Ukrainian media, according to different social conditions of the text production. The possibility of combining quantitative and qualitative parts of discourse analysis is demonstrated. Special

attention should be given to the synthesis of the analytical tools proposed by such authors, as N. Fairclough, E. Laclau and C. Mouffe and E. Orlandi.

One of the benefits of this article is a possibility to use the following project plan to study Ukrainian press discourse on any other social group.

Keywords: *Ukrainian media, tools of discourse analysis, media event, attributive words, sign «Muslim», research question, chain of equivalence*

Особенности разработки процедурного плана для анализа дискурса мусульман в украинской прессе

Ольга Дзюба, Харьковський національний університет імені В. Н. Каразіна

В статье обоснован процедурный план исследования дискурса мусульман в украинских медиа. Проанализирована связь исследовательских вопросов с дизайном процедурного плана дискурсаналитического исследования медиа на примере англоязычных и португалоязычных исследований дискурса мусульман. Выделено три типа исследований дискурса мусульман в прессе: анализ освещения отдельного события, связанного с мусульманами; анализ атрибутивных слов для знака «мусульмане»; анализ освещения в медиа отдельных тем, связанных с мусульманами.

Подробно рассмотрены исследовательские вопросы некоторых из исследований дискурса мусульман в прессе, их методологические особенности и использованные инструменты анализа.

Автор статьи подчеркивает разнообразие существующих дискурсаналитических инструментов и возможность их сочетания при условии учета методологических различий в дискурс-анализе.

Согласно трех основных вопросов, ответ на которые влияет на дизайн дискурс-аналитического исследования, разработан процедурный план исследования, который является эмпирической частью дисертационной работы автора. Рассмотрены основные подходы дискурс-анализа, описана последовательность действий для конструирования репрезентативного массива текстов медиа, выбраны основные инструменты анализа. Репрезентативность массива текстов рассматривается как способность массива представлять различные дискурсы, имеющиеся в украинском медиа, согласно различным социальным условиям производства текстов. Продемонстрирована возможность сочетания количественного и качественного этапов дискурсаналитического исследования. Отдельного внимания заслуживает предложенный автором синтез инструментов Н. Феркло, Э. Лакло и Ш. Муфф и Э. Орланди.

Ключевые слова: *украинские медиа, инструменты дискурс-анализа, медиасобытие, атрибутивные слова, знак «мусульманин», исследовательский вопрос, цепочка эквивалентности*

Постановка проблеми

Мирне співіснування в умовах полікультурного суспільства на засадах толерантності – один із найскладніших викликів сучасності, де «мусульманське питання» звучить досить гучно. Це питання формулюється в західному світі як «ісламська загроза», «загроза ісламського фундаменталізму», «ісламізація Європи», «зіткнення цивілізацій», що неабияк турбує політиків, науковців, письменників, а також пересічних громадян [20; 48]. Як вже було нами розглянуто в попередніх публікаціях, за думкою багатьох дослідників, «мусульманське питання» має дискурсивний характер [35], а мусульманська ідентичність набуває внаслідок певних дискурсів більшої значущості, ніж етнічна та національна ідентичності [36]. Про різні аспекти виникнення та розвитку «мусульманського питання» пишуть такі дослідники, як Дж. Еспозіто [37], Е. Саїд [23], Н. Хомський [50]. Згідно їхнього підходу,

«мусульманське питання» не є дзеркальним відображенням або наслідком об'єктивних процесів у суспільстві, а є сконструйованим внаслідок відповідного політичного дискурсу, насамперед, внаслідок промови Дж. Буша після подій 11 вересня 2001 року в США та подальшого висвітлення та обговорення цієї промови та промов інших політиків в медіа [21].

Результатом ексклюзивного дискурсу мусульман в пресі стає негативне сприйняття послідовників ісламу в повсякденній взаємодії, що виражається у різного роду дискримінуючій поведінці: від виключення мусульман із взаємодії до насилля та фізичного знищення. Так, американські дослідники зафіксували підвищення кількості нападів на мусульман та людей, яких сприйняли як мусульман, після подій 11 вересня в США [30]. Інший дослідник, що вивчав тексти парламентських обговорень заборони будівництва мінаретів у Швейцарії, пише, що

на практиці «ісламофобія» (як сприйняття релігії) виражається через «мусульmanoфобію» (як сприйняття спільноти) [6].

В Україні роль дискурсу в процесі формування сприйняття мусульман має тим більше значення, оскільки доля мусульман серед загальної кількості населення невелика (близько 1% населення за даними Rew Research Centre [11]), а отже повсякденна взаємодія обмежена. Таким чином, уявлення про представників цієї релігійної конфесії формується насамперед згідно текстів ЗМІ. В українських медіа присутні різні дискурси: як праворадикальні (що характеризуються негативним ставленням до мігрантів, не-православних, представників інших етносів), так і дискурси, що позитивно висвітлюють мусульман, наприклад, кримських татар, що постраждали від анексії Криму.

Ще один з аспектів актуальності дослідження дискурсу мусульман пов'язаний із питанням, як співвідносяться знаки «мусульмани» та «українці», чи існують вони в стосунках «свій – чужий», або «свій – інший», або «свій – ворог», або «свій – інший свій». Результати такого дослідження мають надати інформацію, чи взагалі в Україні формується національна ідентичність на етнічних засадах, що передбачає інклюзивність за ознакою спільного походження, традицій та вірувань, чи на засадах громадянських, що означає інклюзивність за ознакою спільних інтересів, спільного проживання на певній території.

Представлені вище положення характеризують актуальність дослідження дискурсу мусульман в українських ЗМІ, яке реалізується в рамках дисертаційного дослідження авторки статті. Серед методів дослідження текстів та дискурсів в ньому обраний дискурс-аналіз, метод, що спирається на постструктуралістську, конструктивістську методологію. Дискурс-аналіз пропонує широкий спектр підходів та аналітичних інструментів, тому необхідним стає обґрунтування найбільш ефективних підходів для аналізу тих чи інших дискурсів та вибір їхніх інструментів, адекватних для досягнення дослідницької мети. Кожний з підходів дискурс-аналізу пропонує специфічні інструменти та процедурні кроки, які мають різний потенціал у вирішенні різних задач. В даній статті пропонуємо розглянути особливості формування процедурного плану аналізу дискурсу мусульман в сучасній українській пресі.

Процедурний план – це опис послідовних дій, які забезпечують досягнення мети дискурс-аналітичного дослідження та вирішення дослідницьких задач. Пункти процедурного плану пов'язані з методологією дослідження, а логіка їхньої послідовності забезпечує якість результатів. Однак процедурний план досліджень дискурсу мусульман зазвичай не розкривається як окрема тема публікацій, хоча він є не тільки необхідним технічним елементом дослідження, але й важливим аспектом сполучення теорії та емпіричного етапу дослідження. Для україномовного наукового поля розгляд проблематики дизайну процедурного плану є важливим аспектом просування дискурс-аналізу як методу в соціології. Тому метою цієї статті став аналіз зв'язку дослідницьких питань у вивченні дискурсу мусульман з процедурним планом дослідження. На основі аналізу іноземних джерел нами запропонований процедурний план дослідження дискурсу мусульман в українській пресі. Практичне значення розробки проблематики статті полягає також у тому, що отриманий процедурний план можна застосовувати для вивчення медіа-дискурсів щодо будь-яких інших соціальних суб'єктів.

Аналіз досліджень і публікацій

Проблематиці дискурс-аналізу як методології та методу присвячені роботи таких іноземних авторів, як Т. ван Дейк [33], Е. Лакло та Ш. Муфф [14], Е. Орланді [18], М. Пеше [19], Н. Феркло [9]. Серед вітчизняних дослідників, що зверталися до дискурс-аналізу в своїх працях, можна відзначити А. Безверху [2], А. Литовченко [41], М. Соболевську [44], Ю. Сороку [45], М. Тетерюк [46].

Особливе місце серед наукової літератури, присвяченої дискурс-аналізу, посідають праці про аналіз медіа-дискурсу. В фаховій літературі спостерігається висока кількість згадувань медіа-дискурсу. Наприклад, в текстах статей видання *Discourse & Society* – одного з перших періодичних наукових міжнародних видань з дискурс-аналізу – словосполучення «media discourse», «press discourse», «news discourse» зустрілися 6272 рази, що майже вдвічі більше, ніж кількість згадувань словосполучення «political discourse» (3352 рази) (загальна кількість згадувань словосполучень зі словом «дискурс» налічує 14871)¹. Підкреслюють важливе значення медіа-дискурсу різні теоретики дискурс-аналізу.

¹ Кількісний аналіз масиву текстів проводився із використанням програмного забезпечення LancsBox, розробки Ланкастерського університету для аналізу корпусів текстів. Програмне забезпечення доступне для встановлення за посиланням: <http://corpora.lancs.ac.uk/lancsbox/download.php>

Наприклад, Т. ван Дейк вважає значною роль медіа, насамперед преси, «в повсякденній репродукції «білого» расизму в мультикультурному суспільстві» [7, р. 384]. Такі автори, як П. Шародо та Д. Менгено [5], В. Кулик [40], Г. Почепцов [43], А. О'Кіффі [17], Д. Матесон [15] в своїх творах розглядають особливості медіа-дискурсу. Згідно їхньої думки, медіа мають певні специфічні риси, які впливають на процес виробництва дискурсу та на процес його споживання.

Е. Саїд також підкреслював значення ЗМІ у формуванні образу мусульман. В своїй праці «Іслам у фокусі. Як засоби масової інформації та фахівці формують наше бачення решти світу» [23] він аналізує, який образ жителів Сходу формується у матеріалах західних ЗМІ.

Аналізу дискурсу мусульман присвячені роботи вчених із Великої Британії Дж. Е. Річардсона [22], П. Бейкера, К. Габріелатоса, Е. МакЕнері [1], португальських дослідниць М. К. да Сілва [24], Н. Тіслер [27]. Серед вітчизняних дослідників дискурсу мусульман треба згадати роботи А. Безверхої [2] та О. Голікова, Я. Горбенко, В. Шерстобоева [34].

Виклад основного матеріалу

Здійснений нами аналіз наукової літератури, присвяченої дослідженню дискурсу мусульман в пресі, показав, що реалізовані в них дослідницькі питання представлені в наступних варіантах: (1) якими є дискурсивні особливості висвітлення певної події за участі мусульман; (2) якими є атрибутивні слова до слова «мусульмани» в окремих частинах текстів в пресі; (3) яким є висвітлення окремих тем, пов'язаних в медіа з мусульманами та ісламом (хіджаб, іслам як релігія, тероризм тощо). Кожному з варіантів дослідницьких питань, які в свою чергу формулюються відповідно методологічній базі дослідження, відповідає певний процедурний план. Далі ми розглянемо, як пов'язані характер дослідницьких питань, методологічні орієнтири, відповідно яким сформульовані дослідницькі питання, та особливості процедурного плану дослідження в роботах іноземних авторів щодо дискурсу мусульман в пресі.

Дискурс-аналітичне дослідження висвітлення окремої події

Португальські дослідники Ж. П. Соуза та М. Е. де Олівейра Ліма аналізують висвітлення в бразильській та португальській пресі подій у Беслані 1 вересня 2004 року [25]. Автори ставлять наступне дослідницьке питання: як реагувала португальська та бразильська преса (на

прикладі шести популярних видань) на теракт у школі в Беслані. Спираючись на теорії медіа-дискурсу Б. Целізер, К. Макліара та Г. Тухмана, які розглядають потенціал медіа в «надаванні сенсу світові» через особливу структурну будову медіа-матеріалів та залучаючи теорію фреймів І. Гофмана, автори вивчають, чи була подія в Беслані також і такою «травматичною» медіа-подією, що змінила інформативну роль преси на таку, що засуджує та відлучує. Ми бачимо, що така методологічна орієнтація має передбачати інструменти детального аналізу всіх структурних елементів медіа-тексту, і це знайшло відображення в процедурному плані дослідження.

Процедурний план дослідження передбачав поєднання кількісного аналізу дискурсу та якісного аналізу дискурсу. Кількісний аналіз відповідав на наступні питання:

- яку інформаційну значущість мають події в Беслані (змінні, що вивчалися: кількість матеріалів та їхній об'єм та кількість заголовків на перших сторінках та їхній об'єм);
- які мікро-тематичні доміанти превалюють в текстах про теракт по відношенню до центральної теми матеріалу (змінні, що вивчалися: перебіг подій, заяви сторін, дії рятувальників та інші, кількість матеріалів та їхній об'єм);
- які жанри використовувались для висвітлення подій (змінні, що вивчалися: кількість матеріалів про теракт та їхній об'єм) у відносних показниках до загальної кількості статей;
- якими були джерела інформації про події (змінні, що вивчалися: наявність посилань на джерело інформації, їхній тип та походження; кількість посилань та об'єм цитат);
- якими були тематичні особливості фотографій, їхній розмір та які емоції вони мають на меті викликати;
- якими були персонажі на фото (змінні, що вивчалися: кількість фото та їхній розмір, їхня змістовна функція, персонажі, зображені на фото).

Якісний дискурс-аналіз мав відповісти на питання, в якій мірі мова, що використовувалась для висвітлення теракту, визначила рамки та певні упередження акторів інформаційного процесу. Аналізувались більш детально перші сторінки публікацій, зокрема:

- інформаційна спрямованість (прикладі цитат джерел, спеціалістів, терористів; приклади розповіді та описів, інформації про контекст подій; коментарі аналітиків),
- структурні елементи (зображення нападників, полонених, влади, рятувальників, описи

причин теракту, засуджувальний тон чи співчутливий);

- варіанти класифікації подій (класифікації теракту, нападників, сценарію, влади, засудження теракту, виправдання дій проти терористів),
- фотографії (чи були це фото перебігу подій, чи поранених та мертвих, представників рятувальників, основних акторів подій, фото людей, що страждають тощо).

Іншим прикладом аналізу висвітлення окремої події є дослідження матеріалів трьох бразильських видань про напад на редакцію французького тижневика Шарлі Ебдо 7 січня 2015 року [3]. Основним дослідницьким питанням було: якими були дискурси навколо теракту проти Шарлі Ебдо, що були сконструйовані на обкладинках деяких з основних печатних видань Бразилії наступного після теракту дня. Дослідники хотіли дізнатися, за допомогою яких аксіологічних фільтрів були ідентифіковані французи та мусульмани, та зрозуміти, які питання були обрані як найважливіші при конструюванні новини. Вирішувалося завдання вивчити подією перспективу феномену та зрозуміти, яким чином ці новини зробили внесок у розвиток дискурсу ненависті та нетолерантності. Автори проаналізували основні сенси, цінності та художні прийоми, які були залучені журналістами в конструюванні матеріалів про теракт. Також було відзначено, які сенси не були присутні в медіа-дискурсі. Дослідження спиралося на концепцію соціо-дискурсивного уявного П. Шародо, теорію гумору Г. Бергсона та ідеї Е. Антунеса про зв'язок між подією в об'єктивному світі та медіа-подією.

Як бачимо, на відміну від попереднього дослідження дискурсу подій в Беслані, автори не брали до уваги кількісні показники дискурсу. Це пов'язано з тим, що в них не було мети визначити, наскільки ця подія була значущою в медіа-дискурсі та яким чином медіа-подія змінила відповідний жанр медіа-дискурсу. Акцент був на визначенні основних аксіологічних особливостей дискурсивного зображення французів та мусульман під час висвітлення нападу на Шарлі Ебдо.

Дискурс-аналітичне дослідження атрибутивних слів знаку “мусульманин”

Прикладом дослідження, сфокусованого на атрибутивних словах зі знаком «мусульманин», є аналіз матеріалів видання Time Magazine, який виконали дослідники з Пакистану [12]. Вони спиралися на теорію дискурсу Н. Феркло. Основними дослідницькими питаннями були наступні:

- які оцінювальні атрибутивні слова вико-

ристовуються в корпусі журнальних статей про мусульман;

- якою є історична та соціальна перспектива використання саме цих атрибутивних слів;
- які типи слів використовуються щодо мусульман надмірно.

Дослідники використали корпус статей журналу Time Magazine за 90-ті роки та зробили його кількісний та якісний аналіз. Кількісний аналіз (за своєю суттю це було використання спеціальних програм корпусного аналізу, хоча і не було зазначено, яка саме програма використовувалась) був спрямований на пошук прикметників, які використовувались разом зі словом «мусульманин» та виявлення кількості таких прикметників. Якісний аналіз передбачав використання тільки текстуального етапу аналізу з тривимірної моделі аналізу дискурсу, запропонованою Н. Феркло. Для якісного аналізу відбирались тексти, в яких зустрічались знайдені словосполучення «прикметник + мусульманин».

В цій роботі використання різновидів дискурс-аналізу – якісного та кількісного – постають як окремі етапи дослідження. Такий поділ виглядає виправданим, хоча кількісний дискурс-аналіз тут слугував лише пошуковим етапом виявлення словосполучень для їхнього подальшого якісного аналізу. Що стосується застосування методологічних інструментів Н. Феркло, це можливий та обґрунтований вибір, хоча і варто підкреслити, що в аналізі ці інструменти не були задіяні в повному обсязі, що негативно впливає на глибину та якість отриманих результатів.

Іншим прикладом дослідження атрибутивних слів знаку «мусульманин» є робота шведських дослідників, що вивчали висловлення про мусульман в соціальних медіа [28]. Дослідницьким питанням було, яким чином репрезентовані мусульмани в соціальних медіа та яка дискурсивна конструкція концепту мусульман тут присутня. Основною метою було порівняти, як репрезентації мусульман в шведських соціальних медіа відрізняються від їхніх репрезентацій в західних традиційних медіа, або, навпаки, знайти подібні риси. Оскільки масив даних планувався великим, для кількісного аналізу використовувались інструменти корпусної лінгвістики, а для якісного – критичний дискурс-аналіз Р. Водак та методологія Т. ван Дейка, зокрема, його ідеї, пов'язані з соціальними медіа та визначенням тематичної структури повідомлень [29].

Роботи, дослідницькі питання яких ми віднесли вище до третьої групи – висвітлення окре-

мих тем щодо мусульман в пресі – є багаточисельними, а їх аналіз потребує окремої уваги, що виходить за рамки даної статті. Зокрема, бразильські дослідники [10] вивчали, яким є спосіб буття мусульманської жінки в матеріалах бразильської преси, спираючись на ідеї М. Фуко щодо дискурсивного конструювання ідентичності.

Формування процедурного плану дослідження дискурсу мусульман в українській пресі

Викладені вище положення щодо процедурного плану дискурс-аналітичного дослідження, його взаємозв'язків із методологічною базою та дослідницькими питаннями дозволили підійти до формування та обґрунтування процедурного плану власного дослідження дискурсу мусульман в українській пресі.

Метою нашого дослідження є охарактеризувати дискурс мусульман в українській пресі, тобто виявити наявні дискурси про мусульман, їхній спосіб функціонування та оцінити дискурсивні умови інклюзивності українського суспільства для мусульман.

Задачами емпіричного дослідження є наступні:

- виділити існуючі в українських медіа дискурси щодо мусульман
- виявити, якими дискурсивними засобами реалізується побудова знаку «мусульманин» та оцінити кордони цього знаку.
- виявити вплив українських та світових подій на дискурсивне формування знаку «мусульманин», оцінити характер інтердискурсивних зв'язків.

Процедурний план дослідження складається з трьох етапів: вибору основного методологічного підходу, формування плану збору даних та опису аналітичних інструментів.

Методологічні підстави аналізу

Обираючи методологічний підхід, ми орієнтувалися також на власні теоретичні переконання та деякі загальні висновки, які можна зробити за результатами аналізу теоретичної літератури.

Так, Е. Лакло ототожнює соціальне і дискурсивне [13], звідки випливає, що аналіз дискурсу вже включає в себе аналіз соціального. Згідно з теорією Н. Феркло, соціальне та дискурсивне знаходиться в діалектичному зв'язку, постійно впливаючи одне на одне, тобто дискурс є одночасно і конструюючим, і зконструйованим [8]. Беручи до уваги аргументи автора, така конструктивістська позиція видається більш обґрунтованою, тим більше, що інші теоретики схиляються до розділення соціального та дис-

курсивного. Отже, для нашого дослідження це означає, що теорія Е. Лакло та Ш. Муффа не може бути основним методологічним підґрунтям для реалізації емпіричного дослідження. Тим не менш, можна використовувати деякі інструменти, які були розроблені цими дослідниками та їхніми послідовниками.

Н. Феркло пропонує три шабелі аналізу: рівень тексту, рівень дискурсивної практики та рівень соціальної практики. На рівні дослідження дискурсивної практики необхідно вивчати умови виробництва текстів. Такий підхід вимагає включення до корпусу текстів тих, що були сконструйовані в різних соціальних умовах. У дослідника мають бути гіпотези щодо того, які соціальні умови впливають на створення медіатекстів. На рівні соціальної практики пропонується вивчати вплив дискурсів на реальність, хоча автор не зупиняється докладно на інструментах такого аналізу.

Підхід Т. ван Дейка спрямований на виявлення дискурсивних механізмів реалізації та відтворення відносин влади та домінування в суспільстві. Недоліком його підходу є орієнтація на завчасно виділені дискриміновані групи. В нашому випадку факт дискримінації мусульман в українському дискурсі не є очевидним та може бути визнаним тільки за результатами дослідження. Крім того, Т. ван Дейк ігнорує інтертекстуальність, що є дуже важливим поняттям: за його допомогою можна вивчити походження того чи іншого дискурсу та взаємозв'язки різних дискурсів.

Французька школа (зокрема, П. Шародо та М. Пеше) пропонує працювати з такими поняттями, як дискурсивна формація, подія, дискурсивна послідовність, соціальне уявне. Вони допомагають визначати окремі дискурси та конструювати мапу дискурсів. Так, П. Шародо в книзі «Дискурс медій» [4] детально розглядає процес фабрикації та споживання текстів в медіа, пропонує інструменти для аналізу новин про катастрофи.

Е. Орланді [18] пропонує аналіз не тільки того, що було артикульоване в усних чи письмових текстах, але й того, про що мовчать. За допомогою її підходу можна знаходити точки зміни дискурсів, а також розрізняти види свободи висловлення.

Різні підходи, не дивлячись на деякі відмінності, перетинаються між собою. Так, наприклад, ми можемо виділити паралелі в теоріях Е. Лакло та Е. Орланді. Е. Лакло бачить дискурсивний простір антагоністичним, розглядає бо-

ротьбу дискурсів, тоді як відношення між ними можуть бути більш складними. Згідно з Е. Орланді, існує три варіанти розгортання дискурсів, що характеризуються різними ступенями свободи висловлення: ігровий, полемічний, авторитарний типи. Ігровий тип дискурсу дозволяє знакові вільно набувати різних значень. Такий стан у Е. Лакло розглядається як стан хаосу, коли одна гегемонія руйнується та виникає багато різних дискурсів. Полемічний стан – це стан боротьби, коли дискурси протистоять один одному за встановлення гегемонії, але у Е. Орланді це поняття не є негативно забарвленим. Авторитарний тип розгортання дискурсу – це закріплення одного значення за певним знаком. Навпаки, у Е. Орланді це має негативну коннотацію, тоді як у Е. Лакло це інтервенція гегемонії, результат перемоги одного з дискурсів. Деконструкція за Е. Лакло, в категоріях Е. Орланді описується як можливість сказати в іншій спосіб.

Наведений аналіз показує, що різні підходи можна комбінувати для досягнення мети дослідження. З цим погоджуються і Л. Філіпс та М. В. Йоргенсон, пропонуючи деякі варіанти комбінування методів [49]. Попередній розгляд публікацій за результатами проведених досліджень дискурсів також доводить інтерес аналітиків до комбінування інструментів, хоча й можна зазначити, що це комбінування зазвичай досить обмежене, а велика кількість досліджень виконана взагалі з використанням однієї методики.

План відбору текстів для дослідження – важливий етап процедури дискурс-аналізу, формуванню якого дослідники приділяють значну увагу. Різні підходи мають свої певні вимоги щодо формування корпусу текстів для дослідження або не мають їх взагалі. Ми орієнтуємося на конструктивістський напрямок дискурс-аналізу (представлений роботами Н. Феркло, Р. Водак), згідно з яким тексти є комунікативною ситуацією, що стає можливою завдяки існуванню певного дискурсу. Звідси, визначаємо вихідні дані для відбору текстів для дослідження дискурсу мусульман в українській пресі. Отже, одиницею збору даних для нас є тематична область – «мусульмани» та «іслам», одиницею дослідження є повідомлення, які описують тематичну область, а саме – статті українських ЗМІ, в яких конструюється значення знаку «мусульмани», «послідовники ісламу».

Відмінність дискурс-аналізу від інших методів аналізу текстів полягає в тому, що він спрямований не тільки на фіксуванні того, яким

чином організується текст, які категорії та сенси він містить, але й відповідає на питання, «які соціальні наслідки викликає той чи інший дискурс» [26]. Саме тому для нашого дослідження відповідь на основні питання – яким є дискурс (якими є дискурси) мусульман в сучасних українських ЗМІ та яким чином вони функціонують – має на меті приблизити нас до розуміння того, чи створюють ці дискурси мусульман інклюзивні умови для мусульман країни, або, іншими словами, отримати відповідь на питання, що означає бути мусульманином в Україні? Чи це безпечно або ні, чи надає це переваг, чи створює перешкоди, чи стає це на заваді самореалізації та набуття професійного досвіду або допомагає?

Наступний етап процедурного плану – відбір медіа та окремих видань. Традиційно медіа типологізують за способом поширення інформації, виділяючи пресу, радіо, кіно, телебачення, Інтернет тощо. За каналом сприйняття ці типи медіа розділяють на аудіальні, візуальні та аудіовізуальні. Різні види медіа використовують різні знакові комплекси, різні системи вираження сенсу та передачі знаків: вербальна мова, іконічні знаки, звуки. В даній роботі ми зосереджуємося на аналізі преси, а саме на аналізі вербальних текстів (статей).

Є декілька переваг текстів періодичних видань, завдяки яким доцільно обрати пресу як основне джерело текстів для аналізу. Тексти періодичних видань мають опосередкований редакційною політикою характер, вони не випадкові, а тому репрезентують особливості медіа дискурсу. По-друге, тексти конструюються професійними журналістами, що забезпечує низький рівень спонтанності тексту, його інтертекстуальність. Також преса є типом медіа, що з'явився раніше за інші типи медіа, а тому має чіткі форми та жанри (детально аналізується в роботах П. Шародо [4]). Стаття – це завжди насамперед вербальний текст на будь-якому носії: чи то на папері, чи на інтернет-сайті. З іншого боку, характер преси зумовлює і спосіб сприйняття інформації аудиторією. Статті того чи іншого видання доступніші аудиторії, на відміну від аудіо- та відео матеріалів, їх можна швидко передивитись та зрозуміти основну ідею автора. Саме тому, не дивлячись на виникнення та розповсюдження інших засобів масової інформації, таких як радіо та телебачення, преса (як у друкованому, так і у цифровому вигляді) залишається у попиті. Із появою мережі Інтернет

преса значною мірою переходить «в онлайн», де успішно функціонує.

Кількість текстів, що обираються для дискурс-аналітичного дослідження, та кількість їхніх джерел також встановлюється згідно дослідницьких задач та згідно з гіпотезами дослідника. Наприклад, Р. Водак в одній зі статей [31] пише, що не тільки деякі дослідники зовсім не приділяють уваги етапу збору матеріалу, але й, як прихильники обґрунтованої теорії, взагалі вважають, що підбір матеріалу має продовжуватись на всіх етапах аналізу.

Що стосується поняття валідності, надійності та об'єктивності, що застосовуються як показники якості зібраних даних соціологічних досліджень [51], мають бути переформульованими для дискурс-аналітичного дослідження. Як наголошують теоретики дискурс-аналізу, зокрема П. Шародо, реальність завжди постає в медіа-текстах не як відображення об'єктивної дійсності, а як інша реальність, вже систематизована та номінована згідно певним дискурсивним уявленням. Звідси, до масиву текстів ЗМІ, що зі свого боку є інструментами конструювання реальності, не можна застосовувати показник об'єктивності в традиційному розумінні. Надійність та валідність масиву текстів пов'язані з його здатністю репрезентувати весь спектр дискурсів, які можливі в ЗМІ, в даному випадку – в українських ЗМІ. Н. Феркло пише, що відбирати треба зразки текстів, які є «типovими або репрезентативними для певної практики», а корпус текстів збирати відповідно тому, чи адекватно він відображає різноманітність практик та змін практик у різних типах ситуацій. Також Н. Феркло наголошує на необхідності уваги до прикладів нормативної та інноваційної практики й відображенні в корпусі текстів моментів кризи [8, р. 227]. Під репрезентативністю в даному випадку розуміють «відображення, адаптацію або інтеграцію великих масивів текстів в менший за об'ємом корпус текстів» [32]. Можливість цієї адаптації заснована на уявленнях дослідника про наявний спектр дискурсів, в нашому дослідженні – дискурсів щодо мусульман. Як пише Н. Феркло, ментальна модель порядку дискурсу певної інституції чи сфери діяльності притаманна дослідникові ще до початку дослідження. Саме це, на думку автора, і допомагає дослідникові сконструювати масив текстів для дослідження, обираючи необхідний спектр каналів генерації та розповсюдження цих текстів.

Для нашого дослідження значущими є на-

ступні соціальні умови конструювання текстів:

- тип власника видання (олігархічні, державні, незалежні медіа, видання, що засноване на грантових коштах іноземних держав),
- політична орієнтація власника,
- впливовість видання,
- періодичність видання,
- тип медіа (онлайн версії традиційних медіа; сайти інформаційних агенцій; суто мережеві аналоги традиційних медіа; веб-портали, які виконують інформаційну функцію, та соціальні медіа, до числа яких належать блоги та соціальні мережі),
- переважна мова видання (російська, українська).

Згідно цього був сформований перелік із 8 видань, які підлягають безпосередньому аналізу: Сегодня, Урядовий кур'єр, Український тиждень, Дзеркало тижня, Українська правда, Подробності юа, Радіо Свобода Україна, Вести. Інформація про власників медіа збиралася у відкритому доступі в мережі інтернет, сайтах Insider [39], Антикор [38], Політична критика [42]. Ми обрали онлайн-версії видань, оскільки вони мають певні переваги для технічних аспектів дослідження (відкритий доступ та можливість реалізувати пошук за ключовим словом).

Показники популярності видань оцінювалися завдяки таким джерелам:

- 1) інформація на сайтах Insider та Телекритика,
- 2) кількість відвідувачів сайту за останній місяць (за сайтом Аналіз сайту PR-CY),
- 3) кількість тих, хто вподобав сторінку видання в мережі facebook (цю мережу обрали тому, що саме тут представлені всі видання).

Так, обираючи між Korrespondent.net та podrobnosti.ua, що є олігархічними медіа з приблизно однаковою політичною орієнтацією, ми зупинились на podrobnosti.ua, оскільки в цього сайту значно більше відвідувачів за останній місяць. Обираючи між державним виданням Голос України та Урядовий кур'єр, обрали останній, оскільки в Урядового кур'єра є сторінка у facebook, де видання додатково отримує «вподобання», тоді як Голосу України немає в соцмережах.

В якості ключового слова для збору масиву статей шляхом використання внутрішнього пошуку сайту видання був обраний пошуковий запит «мусульман», що забезпечує пошук в текстах статей таких слів, як мусульманин / мусульманка / мусульмани та мусульманський / мусульманська / мусульманські. Відібрані статті можуть за темою бути пов'язаними безпосеред-

ньо з мусульманами або згадувати їх побіжно. Це два масиви, які досліджуватимуться окремо, що дозволить виявити більше інформації щодо того, як зображуються мусульмани в медіа.

Умовою проведення дослідження є також хронологічне обмеження масиву обраних текстів. Ми спиралися тут на гіпотезу про те, як взаємопов'язані дискурс та соціальні умови конструювання дискурсу, тобто окремі події суспільно-політичного життя країни. За результатами опитування експертів², українська революція, або Євромайдан, мали суттєве значення не тільки для зміни цінностей та життєвих орієнтацій українців, але й для видимості й інтегрованості мусульман в українському суспільстві. Тому за центральну подію в нашому дослідженні обрано Євромайдан (21 листопада 2013 року – 22 лютого 2014), а хронологічні обмеження визначені наступним чином: три роки до Майдану (1 січня 2010 року – 20 листопада 2013 року) та період після Євромайдану до кінця 2018 року (23 лютого 2014 року – 31 грудня 2018 року).

Процедуру аналізу зібраного масиву статей розділяємо на дві частини: кількісний дискурс-аналіз [16] та «якісний» дискурс-аналіз обраних статей. У процесі кількісного дискурс-аналізу визначаємо скільки та за якою тематикою опубліковано статей про мусульман в тому чи іншому виданні в окремі періоди: до Євромайдану, під час Євромайдану та після нього. Тематика статей визначається згідно з ланцюгами еквівалентності в заголовках. Наприклад: Заголовок 1. «Мусульманин подал иск на 100 миллионов долларов из-за пиццы со свининой». Ланцюг еквівалентності «мусульманин – иск – свинина», тема – «релігійні норми». Заголовок 2. «Еще три французских города объявили войну мусульманским буркини». Ланцюг – «мусульманський – буркіні – франція – війна», тема – «релігійний одяг». Фіксуємо джерела походження інформації (український кореспондент з місця подій, першоджерело, свідки / учасники подій, агенція новин – українська, російська, міжнародна – європейська, американська, мусульманської країни; не визначене джерело, інші), а також цитування, посилання для розуміння інтердискурсивності. Останнє дозволить нам зрозуміти, звідки по-

ходить дискурс «про-мусульманський» або «контра-мусульманський», або інші дискурси.

Наступним кроком ми підключаємо інструменти Н. Феркло для глибокого аналізу дискурсу на текстуальному рівні, а саме наступні інструменти: елементи метатексту, аргументації, типи сполучення речень, кон'юнкція, синонімічні ряди, номіналізації, формулювання, модальність, вживання метафор, етос (в даному випадку мається на увазі етос автора та читача). Такий аналіз текстів для рішення нашої задачі, виявити дискурсивні засоби побудови ідентичності мусульман.

Потім використовуємо інструменти, що перелічені Л. Філіпс та М. В. Йоргенсон [49, с. 242-246]: порівняння, заміщення, перебільшення деталей, поліфонічність. Ці інструменти дають змогу оцінити, наскільки дискурс мусульман відрізняється від дискурсів інших соціальних груп, наскільки ці дискурси специфічні, мають окремі, притаманні тільки цьому дискурсу риси. Такий аналіз органічно постає підготовчим етапом до використання інструментів, розробленими Е. Орланді. Вона пропонує досліджувати замовчуване, таке, що не було промовлено. Також, згідно її інструментів (поліфонія, парафраз та метафора в поєднанні до посилань на відповідну дискурсивну пам'ять), визначаємо тип функціонування дискурсів про мусульман в українських медіа (авторитарний, полемічний або лудичний).

Оцінювати дискурсивні умови інклюзивності в українському суспільстві пропонуємо через висновки попереднього аналізу щодо того, чи виділяються мусульмани в окрему групу, що наділена інакшими, ніж українці, характеристиками. А також через такі стратегії аргументації відмінності, що розроблені представниками історичного дискурс-аналізу, С. Тичер, М. Мейер, Р. Водак, Е. Веттер [47, с. 219], які частково згадуються і серед інструментів теорії Н. Феркло. Це «ми – ти дискурс» (категоризація та оцінка, позитивний самоопис), стратегії аргументації (припис відповідальності чи провини, опис у бінарних опозиціях, стратегія «цапа-відбувайла», заміна жертви-агента) та лінгвістичні реалізації (нереальні сценарії, порівняння, аналогії, припущення, генералізація, риторичні запитання, натяки, евфемізми та інше).

²Експертами у цьому питанні були обрані шейх Саїд Ісмагілов, муфтії Духовного Управління Мусульман України «Умма»; Михайло Якубович, кандидат історичних наук, український сходознавець, перекладач, дослідник доктринальної та філософської думки ісламського світу. Експертам пропонувалося відповісти на таке питання, сформульоване в особистому повідомленні у facebook: «Чи можете ви вказати на будь-яку подію останніх трьох-п'яти років (світова подія, чи українська), яка змінила відношення українців до мусульман, що проживають в Україні?» Відповідь надавалась письмово.

Завдяки реалізації представленого процедурного плану можна робити висновки про те, що означає бути мусульманином (мусульманкою) в Україні, чи є інклюзивним дискурс про мусульман в українській пресі та які інтердискурсивні зв'язки має дискурс про мусульман.

Висновки

Дискурс мусульман в українській пресі є важливим і актуальним предметом аналізу для соціології завдяки його значенню в формуванні умов соціальної взаємодії членів суспільства, зокрема за ознакою неправославної релігійної приналежності.

Важливим етапом реалізації дискурс-аналітичного дослідження є формулювання процедурного плану, який є взаємообумовленим з дослідницькими питаннями та методологією, на основі якої вони сформульовані.

Процедурний план дослідження дискурсу мусульман в українській пресі включає три важливих етапи: вибір основних підходів дискурс-аналізу, план відбору текстів для аналізу та опис аналітичних інструментів. Мета формулюється наступним чином: охарактеризувати дискурс мусульман в українській пресі, тобто виявити наявні дискурси про мусульман, їхній спосіб функціонування та оцінити дискурсивні умови інклюзивності українського суспільства для мусульман.

Основний теоретичний підхід – теорія дискурсу Н. Феркло, оскільки його аргументація щодо взаємодії соціального та дискурсивного є достатньо аргументованою. Одиниця збору даних для нас є тематична область – «мусульмани» та «іслам», одиниця дослідження – повідомлення, які описують тематичну область, тобто статті українських ЗМІ, в яких конструюється значення знаку «мусульмани», «послідовники ісламу». Кількість текстів у масиві встановлюється від-

повідно до його здатності репрезентувати різні дискурси, що пов'язано з різними соціальними умовами конструювання текстів. Беручи до уваги наступні соціальні умови: тип власника видання, політичну орієнтацію власника, впливовість видання, періодичність видання, тип медіа та переважаючу мову видання, сформували перелік із 8 видань: *Сьогодні*, *Урядовий кур'єр*, *Український тиждень*, *Дзеркало тижня*, *Українська правда*, *Подробности.юа*, *Радіо Свобода Україна*, *Вести*. Центральною подією, що обмежує хронологічно масив текстів, було обрано Євромайдан (21 листопада 2013 року – 22 лютого 2014), згідно чого рамки масиву виглядають наступним чином: три роки до Майдану (1 січня 2010 року – 20 листопада 2013 року) та період після Євромайдану до кінця 2018 року (23 лютого 2014 року – 31 грудня 2018 року).

Процедура аналізу зібраного масиву містить дві частини: кількісний дискурс-аналіз та «якісний» дискурс-аналіз. У процесі кількісного дискурс-аналізу визначаємо, скільки та за якою тематикою опубліковано статей про мусульман в тому чи іншому виданні в окремі періоди: до Євромайдану, під час Євромайдану та після нього. Тематика статей визначається згідно з ланцюгами еквівалентності в заголовках (за Е. Лакло та Ш. Муффа). Завдяки фіксуванню джерел інформації в матеріалах статей визначається характер інтердискурсивності.

У рамках якісного аналізу використовуються інструменти аналізу текстів за Н. Феркло, а для визначення типу дискурсів мусульман пропонуються інструменти Е. Орланді. Для оцінки дискурсивних умов інклюзивності мусульман планується визначення стратегій аргументації відмінності за авторами С. Тичер, М. Мейер, Р. Водак, Е. Веттер.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Baker P. Discourse analysis and media attitudes: The representation of Islam in the British press / P. Baker, C. Gabrielatos, T. McEneaney. – Cambridge University Press, 2013. – 281 p.
2. Bezverkha A. Reinstating Social Borders between the Slavic Majority and the Tatar Population of Crimea: Media Representation of the Contested Memory of the Crimean Tatars' Deportation / A. Bezverkha // *Journal of Borderlands Studies*. – 2017. – № 2. – С. 127-139.
3. Caldeira B. Humor, Liberdade e discurso de ódio: Uma análise da cobertura do ataque ao Charlie Hebdo / B. Caldeira, M. Santos-Silva // *Biblioteca on'line de ciências da comunicação*. – 2015. – Retrieved from: <https://anaisecomig.files.wordpress.com/2015/07/artigo-ecomig-2015-bc3a1rbara-caldeira-e-marina-santos-silva.docx>
4. Charaudeau P. Discurso das Mídias / P. Charaudeau. – São Paulo, 2013. – 285 p.
5. Charaudeau P. Dicionário de análise do discurso / P. Charaudeau, D. Maingueneau. – Contexto, 2014. – 555 p.
6. Cheng J. E. Islamophobia, Muslimophobia or racism? Parliamentary discourses on Islam and Muslims in debates on the minaret ban in Switzerland / J. E. Cheng // *Discourse & Society*. – 2015. – № 5. – P. 562-586.
7. Dijk T. van. Racism and the Press // *Handbook of Linguistic Anthropology* / T. van Dijk. – London: Routledge, 2015. – P. 398-406.
8. Fairclough N. Discourse and social change / N. Fairclough. – Oxford, 1995. – 269 p.

9. Fairclough N. *Media Discourse* / N. Fairclough. – London: Arnold, 1995. – 214 p.
10. Gaspar N. R. *Discurso, sujeito e mídia em Foucault: o véu na mulher muçulmana* / N. R. Gaspar, L. C. Gigante, L. do Carmo Schützer // *Acta Scientiarum. Language and Culture*. – 2011. – № 2. – P. 217-229.
11. Hackett C. *5 facts about the Muslim population in Europe* / C. Hackett // Pew Research Center. – Washington, 2017. – Retrieved from: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/11/29/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/>
12. Iqbal A. *Critical discourse analysis of attributive words used with the word Muslim: A corpus based study* / A. Iqbal, M. H. Danish, F. Iqbal // *International Journal of Linguistics*. – 2014. – № 4. – P. 1-11.
13. Laclau E. *Posfácio* / E. Laclau, L. P. Rodrigues, D. de Mendonça // *Pós-estruturalismo e teoria do discurso: em torno de Ernesto Laclau*. – Porto Alegre: EdiPucRS, 2014. – 209 p.
14. Laclau, E. *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics* / E. Laclau, C. Mouffe. – London: Verso Trade, 2014. – 198 p.
15. Matheson D. *Media discourses* / D. Matheson. – Maidenhead: Open University Press, 2005. – 206 p.
16. Moraes R. S. de. *O discurso sobre o muçulmano na imprensa brasileira: o caso da revista* / R. S. de Moraes. – Veja: dis. Universidade de São Paulo, 2011. – 202 p.
17. O’Keeffe A. *Investigating media discourse* / A. O’Keeffe. – London: Routledge, 2006. – 180 p.
18. Orlandi E. *Análise de Discurso: Princípios e Procedimentos* / E. Orlandi. – Pontes, 2007. – 100 p.
19. Pecheux M. *Language, Semantics and Ideology* / M. Pecheux. – New York: St. Martin’s Press, 1982. – 244 p.
20. *PM’s speech at Munich Security Conference* // *The National Archives*. – Richmond, 2011. – Retrieved from: <https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20130102224134/http://www.number10.gov.uk/news/pms-speech-at-munich-security-conference/>.
21. Richardson J. *‘Now is the time to put an end to all this’: argumentative discourse theory and ‘letters to the editor’* / J. Richardson // *Discourse & Society*. – 2001. – № 2. – P. 143-168.
22. Richardson J. E. *(Mis)Representing Islam: The racism and rhetoric of British broadsheet newspapers* / J. E. Richardson. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2004. – 263 p.
23. Said E. *Covering Islam: How the media and the experts determine how we see the rest of the world* / E. Said. – London: Vintage books, 1997. – 200 p.
24. Silva M. C. D. *O sentido dos árabes no nosso sentido: dos estudos sobre árabes e sobre muçulmanos em Portugal* / M. C. D. Silva // *Análise Social*. – 2005. – № 39 – P. 781-806.
25. Sousa J. *O massacre dos inocentes: A reacção das newsmagazines portuguesas e brasileiras ao atentado contra a escola de Beslan* / J. Sousa, M. Lima // *Biblioteca on’line de ciências da comunicação*. – 2006. – Retrieved from: <http://www.bocc.ubi.pt/pag/sousa-jorge-pedro-lima-erica-beslan.pdf>.
26. Souza P. de. *Análise de discurso* / P. De Souza. – Florianópolis, 2014. – 128 p.
27. Tiesler N. C. *Muçulmanos na margem: a nova presença islâmica em Portugal* / N. C Tiesler // *Sociologia, Problemas e Práticas*. – 2000. – № 34 – P. 117-144.
28. Törnberg A. *Muslims in social media discourse: Combining topic modeling and critical discourse analysis* / A. Törnberg, P. Törnberg // *Discourse, Context & Media*. – 2016. – № 13. – C. 132-142.
29. Van Dijk T. *Discourse analyzes of news* / T. van Dijk // *A Handbook of qualitative methodologies for mass media research*. – 1999. – № 5. – P. 32-37.
30. Wingfield M. *Arab Stereotypes and American Educators* / M. Wingfield, B. Karaman // *Social studies and the Young Learner*. – 1995. – № 4. – P. 7-10.
31. Wodak R. *Methods of critical discourse analysis* / R. Wodak, M. Meyer. – London: SAGE Publications Ltd., 2001. – 203 p.
32. Богоявленская В. Ю. *Репрезентативность лингвистического корпуса: метод верификации достоверности полученных данных* / В. Ю. Богоявленская // *Политическая лингвистика*. – 2016. – № 4. – С. 163-166.
33. Ван Дейк Т. А. *Дискурс и власть: Репрезентация доминирования в языке и коммуникации* / Т. А. ван Дейк. – М.: КД «ЛИБРОКОМ», 2013. – 344 с.
34. Голиков О. С., Горбенко Я.О., Шерстобоев В.В. *Фактори соціокультурної (дез)адаптації мусульман-мігрантів в Україні: соціально-психологічні установки і дискурс-конструювання* / О. С. Голиков, Я. О. Горбенко, В. В. Шерстобоев // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. – 2007. – № 761. – С. 78-85
35. Дзюба О. М. *Мусульмани як вузловий знак відповідних дискурсів* / О. М. Дзюба // *Економічні, політичні та культурологічні аспекти європейської інтеграції України в умовах нових глобалізаційних викликів: тези доп. Міжнар. науково-практ. конф. 16-17 квітня 2018 р.* – Ужгород, 2018. – С. 393-395.
36. Дзюба О. М. *Тематична структура видання Discourse & Society: як з’явилося «мусульманське питання»* / О. М. Дзюба // *Український соціологічний журнал*. – 2017. – № 1. – С. 241-249.
37. Еспозіто Д. *Ісламська загроза: міф чи реальність?* / Д. Еспозіто. – Львів: Кальварія, 2004. – 336 с.
38. *Кому належать українські ЗМІ? (список власників)* // АНТИКОР. – 2015. – Режим доступу: https://antikor.com.ua/articles/26609komu_nalehatj_ukrajinsjki_zmi_spisok_vlasnikiv.
39. Король Д. *Інформація – зброя: кому належать українські ЗМІ* / Д. Король, Ю. Віннічук, Д. Косенко // *INSIDER*. – 2015. – Режим доступу: http://www.theinsider.ua/infographics/2014/2015_smi/vlasnyku.html.
40. Кулик В. *Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки* / В. Кулик. – Київ: Часопис «Критика», 2010. – 656 с.
41. Литовченко А. Д. *Социологический дискурс коррупции: противоречивость и затруднения* / А. Д. Литовченко, О. В. Нехаенко // *Профілактика корупційних правопорушень: тези та доповіді науково-практичної конфе-*

- ренції, 17 квітня 2015 р. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 157-162.
42. Мовчан С. Кому належать українські ЗМІ? / С. Мовчан // Політична критика. – 2016. – Режим доступу: <https://politikrytyka.org/2016/10/12/komu-nalezhat-ukrayinski-zmi/>.
43. Почепцов Г. Від Facebook-у і гламуру до WikiLeaks: медіа комунікації / Г. Почепцов. – Київ: Спадщина-інтеграл, 2012. – 464 с.
44. Соболевська М. Порядок дискурсу порядку: неофункціоналізм та постструктуралізм у сучасній соціологічній теорії / М. Соболевська. – Київ: Логос, 214. – 248 с.
45. Сорока Ю. Г. Кинодискурс повседневности постмодерна / Ю. Г. Сорока // Постмодерн: новая магическая эпоха. – Харьков: Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина, 2002. – С. 47-49.
46. Тетерюк М. Жанр в анализе дискурса: использование жанрово-тематической структуры в анализе дискурсивных стратегий / М. Тетерюк // First International Conference for BA, MA and PhD students. Abstracts. – Tbilisi: Caucasus International University, 2013. – С. 75-76.
47. Тичер С. Методы анализа текста и дискурса / С. Тичер, М. Мейер, Р. Водак, Е. Веттер. – Харьков: Изд-во Гуманитарный центр, 2009. – 356 с.
48. Уельбек М. Покора / М. Уельбек. – Харьков: Клуб сімейного дозвілля, 2015. – 256 с.
49. Филлипс Л. Дж. Дискурс-анализ: теория и метод / Л. Дж. Филлипс, М. В. Йоргенсон. – Харьков: Гуманитарный центр, 2008. – 352 с.
50. Хомский Н. Размышления об 11 сентября / Н. Хомский // Избранное. – Харьков: Фолио, 2016. – С. 586-594.
51. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В. А. Ядов. – М.: Омега-Л, 2007. – 567 с.

REFERENCES

- Baker, P., Gabrielatos, C., & McNery, T. (2013). *Discourse analysis and media attitudes: The representation of Islam in the British press*. Cambridge University Press. doi: <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511920103>
- Bezverkha, A. (2017). Reinstating Social Borders between the Slavic Majority and the Tatar Population of Crimea: Media Representation of the Contested Memory of the Crimean Tatars' Deportation. *Journal of Borderlands Studies*, 32 (2), 127-139. doi: 10.1080/08865655.2015.1066699
- Caldeira, B., & Santos-Silva, M. (2015). *Humor, Liberdade e discurso de ódio: Uma análise da cobertura do ataque ao Charlie Hebdo. Biblioteca on 'line de ciências da comunicação*. Retrieved from: <https://anaisecomig.files.wordpress.com/2015/07/artigo-ecomig-2015-bc3a1rbara-caldeira-e-marina-santos-silva.docx>
- Charaudeau, P. (2006). *Discurso das mídias*. São Paulo: Contexto.
- Charaudeau, P., & Maingueneau, D. (2014). *Dicionário de análise do discurso*.
- Cheng, J. E. (2015). Islamophobia, Muslimophobia or racism? Parliamentary discourses on Islam and Muslims in debates on the minaret ban in Switzerland. *Discourse & Society*, 26 (5), 562-586. doi: 10.1177/0957926515581157
- Van Dijk, T.A. (2015). *Racism and the Press*. Routledge. Retrieved from: <http://dx.doi.org/10.4324/9781315682662>
- Fairclough, N. (1995). *Discourse and social change*. Oxford: Polity press.
- Fairclough, N. (1995). *Media discourse*. London: Arnold
- Gaspar, N.R., Cid Gigante, L., & do Carmo Schützer, L. (2011). Discurso, sujeito e mídia em Foucault: o véu na mulher muçulmana. *Acta Scientiarum. Language and Culture*, 33 (2). DOI: 10.4025/actascilangcult.v33i2.11180
- Hackett, C. (2016). 5 facts about the Muslim population in Europe. *Pew Research Center*, 19.
- Iqbal, A., Danish, M.H., & Iqbal, F. (2014). Critical discourse analysis of attributive words used with the word Muslim: A corpus based study. *International Journal of Linguistics*, 6 (4), 1-11. doi:10.5296/ijl.v6i4.6077
- Mendoça, D.D., & Rodrigues, L.P. (2014). Em torno de Ernesto Laclau: pós-estruturalismo e teoria do discurso. *Pós-estruturalismo e Teoria do Discurso: em torno de Ernesto Laclau*. Porto Alegre: EdiPUCRS.
- Laclau, E., & Mouffe, C. (2014). *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. London: Verso Trade.
- Matheson, D. (2005). *Media discourses*. Maidenhead: Open University Press.
- Moraes, R.S.D. (2012). *O discurso sobre o muçulmano na imprensa brasileira: o caso da revista*. Veja: dis. Universidade de São Paulo.
- O'Keeffe, A. (2006). *Investigating media discourse*. London: Routledge. doi: <http://dx.doi.org/10.4324/9780203015704>
- Orlandi, E.P. (2007). *Análise de Discurso: princípios e procedimentos*. Campinas: Pontes.
- Pêcheux, M. (1982). *Language, semantics and ideology*. New York: St. Martin's Press.
- PM's speech at Munich Security Conference. *The National Archives*. Richmond, 2011. – Retrieved from: <https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20130102224134/http://www.number10.gov.uk/news/pms-speech-at-munich-security-conference/>
- Richardson, J.E. (2001). Now is the Time to Put an End to all this': Argumentative Discourse Theory and Letters to the Editor'. *Discourse & Society*, 12 (2), 143-168. doi: <https://doi.org/10.1177/0957926501012002002>
- Richardson, J.E. (2004). *(Mis) representing Islam: The racism and rhetoric of British broadsheet newspapers* (Vol. 9). John Benjamins Publishing. doi: <http://dx.doi.org/10.1075/dapsac.9>

23. Said, E.W. (2008). *Covering Islam: How the media and the experts determine how we see the rest of the world (Fully revised edition)*. Random House.
24. Silva, M.C.D. (2005). O sentido dos árabes no nosso sentido: dos estudos sobre árabes e sobre muçulmanos em Portugal. *Análise Social, (173)*, 781-806.
25. Sousa, J.P., & Lima, M.E. (2006). *O massacre dos inocentes: a reacção das revistas Veja (Brasil) e Visão (Portugal) ao atentado conta a escola de Beslan*.
26. Souza, P. de. (2014). *Análise de discurso*. Florianópolis.
27. Tiesler, N.C. (2000). Muçulmanos na margem: a nova presença islâmica em Portugal. *Sociologia, Problemas e Práticas, (34)*, 117-144.
28. Törnberg, A., & Törnberg, P. (2016). Muslims in social media discourse: Combining topic modeling and critical discourse analysis. *Discourse, Context & Media, 13*, 132-142. doi: <https://doi.org/10.1016/j.dcm.2016.04.003>
29. Van Dijk, T. (1999). *Discursive analyzes of news. A Handbook of qualitative methodologies for mass media research*. Longman.
30. Wingfield, M., & Karaman, B. (1995). Arab stereotypes and American educators. *Social studies and the Young Learner, 7 (4)*, 7-10.
31. Wodak, R., & Meyer, M. (2001). *Methods of critical discourse analysis*. London: SAGE Publications Ltd. doi: 10.4135/9780857028020
32. Bogoiavlenskaia, Iu.V. (2016). Rerezentativnost lingvisticheskogo korpusa: metod verifikatsii dostovernosti poluchennykh dannykh [Representativeness of the linguistic corpus: a method of verifying the reliability of the data]. *Politicheskaia lingvistika, 4* [in Russian].
33. Van Deik, T. (2013). *Diskurs i vlast. Rerezentatsiia dominirovaniia v iazyke i komunikatsii [Discourse and power: Representation of dominance in language and communication]*. Moscow: LIBROKOM [in Russian].
34. Holikov, O.S., Horbenko, Ya.O., & Sherstoboiev, V.V. (2007). Faktory sotsiokulturnoi (dez)adaptatsii musulman-mihrantiv v Ukraini: sotsialno-psykholohichni ustanovky i dyskurs-konstruiuvannia [Factors of social and cultural (dis) adaptation of Muslim Muslims in Ukraine: social and psychological attitudes and discourse-design]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina «Sotsiolohichni doslidzhennia suchasnoho suspilstva: metodolohiia, teoriia, metody», 761*, 78-85 [in Ukrainian].
35. Dziuba, O. M. (2018). Musulmany yak vuzlovyy znak vidpovidnykh dyskursiv [Muslims as a nodal sign of the relevant discourses]. *Ekonomichni, politychni ta kulturno-ohichni aspekty yevropeiskoi intehtatsii Ukrainy v umovakh novykh hlobalizatsiinykh vyklykiv – Economic, political and cultural aspects of European integration of Ukraine in the context of new globalization challenges: Proceedings of the International scientific and practical conference*. Uzhhorod [in Ukrainian].
36. Dziuba, O.M. (2017). Tematychna struktura vydannia Discourse & Society: yak zivlylosia «musulmanske pytannia» [Thematic structure of the Discourse & Society publication: how «the Muslim question» appeared]. *Ukrainskyi sotsiolohichnyi zhurnal, 1*, 241-249 [in Ukrainian].
37. Espozito, D. (2004). *Islamska zahroza. Mif chy realnist? [Islamist threat: a myth or a reality?]*. Lviv: Calvary [in Ukrainian].
38. Komu nalezhat ukrainski ZMI? (spysok vlasnykiv) [Who owns the Ukrainian media? (list of owners)]. (2015). *ANTYKOR*. Retrieved from: https://antikor.com.ua/articles/26609-komu_nalehatj_ukrajinsjki_zmi_spisok_vlasnikiv [in Ukrainian].
39. Korol, D., Vinnichuk, Yu., & Kosenko, D. (2015). Informatsiia-zbroia: komu nalezhat ukrainski ZMI [Information-Weapons: Who Owns Ukrainian Media]. *The Insider*. Retrieved from: http://www.theinsider.ua/infographics/2014/2015_smi/vlasnyky.html [in Ukrainian].
40. Kulyk, V. (2010). *Dyskurs ukrainskykh medii: identychnist, ideolohii, vladni stosunky [Discourse of Ukrainian Media: Identity, Ideology, Power Relations]*. Kyiv: A Critique magazine [in Ukrainian].
41. Litovchenko, A.D., & Nekhaenko, O.V. (2015). Sotsiologicheskii dyskurs korruptcii: protivorechivost i zatrudneniia [Sociological Discourse on Corruption: Contradiction and Difficulty]. *«Profilaktika koruptciinikh pravoporushen» – Prevention of Corruption Offenses: Proceedings of the Scientific and Practical Conference*. Kharkiv: KhNU Name V. N. Karazin [in Russian].
42. Movchan, S. (2016). Komu nalezhat ukrainski ZMI? [Who belongs to the Ukrainian media?]. *Politychna krytyka*. Retrieved from: <http://ukraine.politicalcritique.org/2016/10/komu-nalezhat-ukrayinski-zmi> [in Ukrainian].
43. Pocheptsov, H. (2012). *Vid Facebooku i hlamuru do Wikileaks: media komunikatsii [From Facebook-u and Glamor to WikiLeaks: Media Communication]*. Kyiv: Spadshchyna [in Ukrainian].
44. Sobolevska, M. (2014). *Poriadok dyskursu poriadku: neofunktionalizm ta poststrukturalizm u suchasni sotsiolohichni teorii [The order of discourse of order: neofunctionalism and post-structuralism in modern sociological theory]*. Kyiv: Lohos [in Ukrainian].
45. Soroka, Iu.G. (2002). Kinodiskurs povsednevnosti postmoderna [Film discussion of the postmodern everyday life]. *Postmodern: novaia magicheskaia epokha*. Kharkov: Khark. natc. un-t im. V.N. Karazina [in Russian].
46. Teteriuk, M. (2013). Zhanr v analize diskursa: ispolzovanie zhanrovo-tematicheskoi struktury v analize diskursivnykh strategii [Genre in discourse analysis: the use of genre-thematic structure in the analysis of discursive strategies]. *First International Conference for BA, MA and PhD students*. Tbilisi [in Russian].

47. Ticher, S., Meier, M., Vodak, R., & Vetter, E. (2009). *Metody analiza teksta i diskursa [Methods of text and discourse analysis]*. Kharkov: Publishing House of the Humanitarian Center [in Russian].
48. Uelbek, M. (2015). *Pokora [Obedience]*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia [in Ukrainian].
49. Fillips, L., & Iorgensen, M.V. (2004). *Diskurs-analiz. Teoriia i metod [Discourse analysis: theory and method]*. Kharkov: Gumanitarnyi tcentr [in Russian].
50. Khomskii, N. (2016). *Razmyshlenija ob 11 sentjabrja [Reflections on September 11]. Izbrannoe*. Kharkov: Folio [in Russian].
51. Iadov, V.A. (2011). *Strategiia sotciologicheskogo issledovaniia: opisanie, obiasnenie, ponimanie sotcialnoi realnosti [Strategy of sociological research. Description, explanation, understanding of social reality]*. Moscow: Izdatelstvo «Omega-L» [in Russian].

Дзюба Ольга Михайлівна

Аспірантка

Харківський національний університет імені

В. Н. Каразіна

61000, Харків, майдан Свободи, 4

Dziuba Olha

Postgraduate student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4, Svobody Square, Kharkiv, 61000, Ukraine

Email: lickea83@gmail.com

Цитування: Дзюба О. М. Особливості розробки процедурного плану для аналізу дискурсу мусульман в українській пресі / О. М. Дзюба // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 6. – С. 42-55.

Citation: Dziuba, O.M. (2019). Osoblyvosti rozrobky protsedurnoho planu dlia analizu dyskursu musulman v ukrainskii presi [Features of the development of a research plan for Muslims discourse analysis of the Ukrainian press]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 22 (6), 42-55.*

Стаття надійшла / Article arrived: 17.05.2019

Схвалено до друку / Accepted: 22.06.2019